

Analysis of Visual Expression in the Design of the Book of the Alphabet by Nuruddin Zarin Kalk

Hamideh Rashidi Kavari*

BSc. in Visual Communication, Department of
Art, Alzahra College, Bushehr, Iran

Abstract

Children's educational books, particularly alphabet-learning books, play a fundamental role in shaping children's first learning experiences. A: The First Letter of the Alphabet by Nooreddin Zarrin-Kelk is considered one of the significant works in this field, distinguished not only by its educational function but also by its unique aesthetic and visual expression. By integrating traditional Iranian elements such as miniature painting, calligraphy, and Eslimi motifs into his illustrations, Zarrin-Kelk has played a central role in the development of educational visual literature. This study aims to analyze the influence of the visual elements of this book on conveying alphabet-learning concepts to children and to identify its similarities and differences with comparable works. The research employs a descriptive-analytical qualitative method using a case study approach, in which selected pages of the book are examined through visual content analysis. The analytical framework is based on three main components: color, form and composition, and symbols and signs. The findings indicate that Zarrin-Kelk employs a rich color palette with an emphasis on warm and vivid colors, appropriate contrasts, numerous Iranian cultural symbolic elements, and balanced compositions. The overall conclusion suggests that the visual language of this work, relying on Iran's cultural heritage, effectively facilitates alphabet learning and can serve as a model for similar educational visual works.

Keywords: Nuruddin Zarin Kalk, book illustration, story narration, visual structure

Received: 01/May/2026

Accepted: 30/May/2026

ISSN: ----

تحلیل بیان بصری در طراحی کتاب «آ اول الفباست» نورالدین زرین کلک

حمیده رشیدی کواری* | کارشناسی ارتباط تصویری، گروه هنر، دانشکده الزهراء، بوشهر، ایران

چکیده

کتاب‌های آموزشی کودکان، به‌ویژه آموزش الفبا، نقش بنیادین در شکل‌گیری نخستین تجارب یادگیری دارند. کتاب «آ اول الفباست» اثر نورالدین زرین کلک، از آثار شاخص در این حوزه محسوب می‌شود که علاوه بر کارکرد آموزشی، از نظر زیبایی‌شناسی و بیان بصری ویژگی‌های منحصربه‌فردی دارد. زرین کلک با تلفیق عناصر سنتی ایرانی مانند نگارگری، خوشنویسی و نقوش اسلیمی در تصویرگری‌هایش، نقش محوری در توسعه ادبیات تصویری آموزشی ایفا کرده است. هدف این پژوهش تحلیل تأثیر عناصر بصری این کتاب در انتقال مفاهیم آموزشی الفبا به کودکان و شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های آن با آثار مشابه است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و به شیوه کیفی در قالب مطالعه موردی می‌باشد که گزینشی از صفحات کتاب از ابعاد تحلیل محتوای بصری مورد بررسی قرار گرفته است. معیارهای تحلیل بر محوریت سه مؤلفه «رنگ»، «فرم و ترکیب‌بندی» و «نمادها و نشانه‌ها» استوار است. یافته‌ها نشان دادند که زرین کلک از طیف رنگی غنی با تأکید بر رنگ‌های گرم و شاد، کنتراست مناسب، عناصر نمادین متعدد فرهنگی ایرانی و ترکیب‌بندی متعادل استفاده کرده است. نتیجه‌گیری کلی بیانگر آن است که بیان بصری این اثر با تکیه بر میراث فرهنگی ایران نقش مؤثری در تسهیل یادگیری الفبا ایفا کرده و می‌تواند الگویی برای سایر آثار مشابه باشد.

کلیدواژه‌ها: نورالدین زرین کلک، تصویرسازی کتاب، روایتگری قصه، ساختار بصری

مقدمه

روایتگری قصه یکی از قدیمی‌ترین و اصیل‌ترین اشکال ارتباط انسانی محسوب می‌شود که از دیرباز تا کنون نقش مهمی در انتقال فرهنگ، ارزش‌ها و تجربیات بشری ایفا کرده است. این هنر کهن، به‌ویژه در حوزه‌ی کودکان، اهمیتی دوچندان می‌یابد؛ زیرا ذهن در حال شکل‌گیری کودک، از طریق روایت‌ها با جهان پیرامون خود آشنا می‌شود و الگوهای رفتاری و ارزشی را می‌آموزد. روایتگری قصه برای کودک، فراتر از سرگرمی صرف، ابزاری قدرتمند برای پرورش خلاقیت، تفکر انتقادی و مهارت‌های زبانی است و همچنین بستری برای شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی او فراهم می‌کند.

در عصر حاضر، با وجود تنوع رسانه‌های نوین و فناوری‌های دیجیتال، کتاب‌های مصور کودکان همچنان جایگاه ویژه‌ای در رشد و پرورش ذهنی و عاطفی کودکان دارند. این کتاب‌ها از طریق ترکیب هنرمندانه‌ی متن و تصویر، فضایی چندبعدی برای روایتگری ایجاد می‌کنند که در آن، کودک می‌تواند به کشف و درک جهان بپردازد. در این میان، کتاب‌های آموزشی همچون کتاب‌های الفبا، از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند؛ زیرا اولین پل ارتباطی کودک با دنیای نوشتار و خواندن را شکل می‌دهند و بنیان سواد را در او پایه‌گذاری می‌کنند. لذا، این پژوهش به بررسی موردی کتاب "آ اول الفباست" اثر نورالدین زرین کلک به‌عنوان نمونه‌ای موفق از روایتگری بصری در حوزه‌ی آموزش الفبا پرداخته و تلاش دارد تا با ارائه‌ی مبانی نظری و تحلیل عناصر بصری این اثر، درک عمیق‌تری از چگونگی کارکرد روایت‌های تصویری در آموزش کودکان ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

همتی و مهدی‌زاده (۱۴۰۳) در تحقیقی با عنوان «بررسی و تحلیل صورت و معنای اشعار کتاب فارسی هفتم دوره متوسطه اول» بیان داشته‌اند که دوره‌ی اول متوسطه، دوره‌ی تحول روحی نوجوانان است که لزوم توجه به آموزش و تربیت آن‌ها اهمیت زیادی دارد.

مجرد (۱۴۰۳) در تحقیقی تحت عنوان «پایه‌نشانه کتاب اول: مبانی نظری» بیان داشته است که این کتاب‌ها (پایه‌نشانه ۱ و ۲) جزء نمونه‌های مناسب کتاب‌ها در حوزه‌ی آموزش تئوری و عملی نشانه‌های تصویری در ایران می‌باشند که ماحصل سی سال تجربه‌ی آموزش‌های تئوری و عملی نگارنده در سطوح مختلف (هنرستان و دانشگاه) هستند. تمامی مراحل آموزشی در این کتاب‌ها (پایه‌نشانه ۱ و ۲) همراه با نمونه‌های تصویری موفق (حدوداً ۹۰۰ تصویر) از آثار و مراحل شکل‌گیری اثر هنرمندان گرافیک ایران و جهان است.

شمیلی و مطلععی (۱۴۰۲) در پژوهش «مطالعه آثار تصویرگران کتاب کودک دهه ۴۰ در ایران بر اساس قوانین و اصول ادراک دیداری (مطالعه موردی: آثار تصویرگری مثقالی و زرین کلک)» بیان داشته‌اند که فرایند ادراک دیداری، واجد اصول نظام‌مندی است که می‌تواند در بازشناسی آثار هنری مفید واقع شوند. بر این اساس، قوانین گشتالت در یاری رساندن به ذهن انسان در تجزیه و تحلیل آثار تصویرگری کتب کودک نقشی اساسی به عهده دارد. سالزبری و استایلز^۱ (۲۰۲۰) در تحقیقی با عنوان «کتاب‌های تصویری کودکان: هنر روایتگری بصری» بیان کرده‌اند که کتاب‌های تصویری کودک، رسانه‌ای پیچیده و چندلایه هستند که ترکیبی از هنر، ادبیات و طراحی را ارائه می‌دهند. این پژوهش با روش تاریخی-تحلیلی و با بررسی تحولات کتاب‌های تصویری در فرهنگ‌های مختلف انجام شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که کتاب‌های تصویری موفق، فراتر از سرگرمی و آموزش صرف، تجربه‌ای زیبایی‌شناختی و فکری برای کودکان فراهم می‌آورند و به توسعه‌ی مهارت‌های تفکر انتقادی، خلاقیت و درک

فرهنگی آن‌ها کمک می‌کنند. همچنین، این مطالعه به اهمیت نوآوری‌های فرهنگی و بومی در کتاب‌های تصویری اشاره می‌کند و نمونه‌های برجسته‌ای از تصویرگران پیشرو در فرهنگ‌های مختلف را معرفی می‌نماید.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و به شیوه‌ی کیفی صورت گرفته است. این روش به دلیل توانایی در بررسی عمیق و چندوجهی آثار هنری و محصولات فرهنگی، برای تحلیل بیان بصری کتاب «آ اول الفباست» مناسب است؛ چراکه امکان توصیف دقیق ویژگی‌های بصری اثر و تحلیل آن‌ها در چارچوب‌های نظری مشخص را فراهم می‌آورد. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی-توسعه‌ای است، زیرا نتایج آن می‌تواند به بهبود طراحی کتاب‌های آموزشی کودکان و ارتقای کیفیت یادگیری یاری رساند. از نظر زمان‌بندی، پژوهش آینده‌نگر است و داده‌ها بر اساس وضعیت کنونی کتاب گردآوری و تحلیل می‌شوند تا راهکارهایی برای طراحی‌های آتی ارائه گردد. انتخاب رویکرد کیفی به دلیل ماهیت پیچیده و چندلایه بیان بصری در کتاب‌های کودکان صورت گرفته است؛ زیرا این رویکرد امکان تحلیل عمیق و انعطاف‌پذیر را فراهم می‌آورد و به شناسایی الگوها و معانی فرهنگی کمک می‌کند. مؤلفه‌های تحلیل نیز بر محوریت عناصر رنگ، فرم و ترکیب‌بندی و نماد و نشانه‌ها استوار است که نتایج آن به منظور شفاف نمودن محتوا، در قالب جدول ارائه شده است.

۱- روایتگری در ادبیات کودک و نوجوان

روایتگری در حوزه‌ی کودک و نوجوان، شاخه‌ای تخصصی و ظریف از هنر روایت است که با در نظر گرفتن ویژگی‌های شناختی، عاطفی و نیازهای رشدی مخاطبان خاص خود شکل می‌گیرد. این نوع روایتگری، فراتر از سرگرمی صرف، نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت، هویت، ارزش‌ها و جهان‌بینی کودکان و نوجوانان ایفا می‌کند. این روایت‌ها در طیف گسترده‌ای از قالب‌ها ارائه می‌شوند؛ از کتاب‌های تصویری، داستان‌های کوتاه و رمان‌ها گرفته تا انیمیشن‌ها، فیلم‌ها و بازی‌های دیجیتال.

ویژگی‌های روایتگری کودک و نوجوان، متناسب با نیازها و ویژگی‌های مخاطبان آن شکل می‌گیرد (کلاه کج و منصور، ۱۴۰۲). «سادگی و وضوح»، از مهم‌ترین این ویژگی‌هاست. روایت‌های کودک و نوجوان معمولاً از زبانی ساده، روشن و متناسب با سطح درک مخاطب استفاده می‌کنند و از پیچیدگی‌های غیرضروری پرهیز می‌کنند. همچنین، این روایت‌ها معمولاً ساختاری منسجم و قابل پیش‌بینی دارند که به کودک کمک می‌کند تا مسیر داستان را به راحتی دنبال کند.

«تصویرسازی»، عنصر مهم دیگر در روایتگری کودک است که به‌ویژه در گروه‌های سنی پایین‌تر، نقش اساسی در انتقال مفاهیم و جذابیت روایت دارد. تصاویر، نه تنها متن را همراهی می‌کنند، بلکه گاه بخش عمده‌ای از بار روایی را بر عهده می‌گیرند و به عنوان زبانی مستقل، با مخاطب ارتباط برقرار می‌کنند.

«تخیل و فانتزی»، عنصر دیگری است که در روایتگری کودک و نوجوان نقش مهمی دارد. روایت‌های خیال‌انگیز، با ایجاد جهان‌های بدیل، موجودات غیرواقعی و موقعیت‌های فراواقعی، افق‌های جدیدی به روی کودک می‌گشایند و به او امکان می‌دهند تا فراتر از محدودیت‌های واقعیت، به کشف و خلق پردازد (Wu, 2024). همچنین، این روایت‌ها معمولاً از شخصیت‌های باورپذیر و قابل هم‌ذات‌پنداری استفاده می‌کنند که کودک می‌تواند با آن‌ها ارتباط عاطفی برقرار کند و از طریق آن‌ها، با چالش‌ها و تجربیات جدید روبه‌رو شود.

عنصر امید و خوشبینی نیز در این روایت‌ها پررنگ است؛ حتی در روایت‌های چالش‌برانگیز، معمولاً نوعی امید به آینده و اعتماد به توانایی انسان برای غلبه بر مشکلات وجود دارد. ادبیات کودک و نوجوان نیز فراتر از سرگرمی صرف، کارکردهای متنوع و عمیقی در رشد و پرورش کودکان و نوجوانان دارد. یکی از مهم‌ترین این کارکردها، توسعه‌ی مهارت‌های زبانی و سواد است. از طریق مواجهه با متون ادبی، کودکان با ساختارهای زبانی، واژگان جدید و شیوه‌های بیانی متنوع آشنا می‌شوند و دایره‌ی لغات و توانایی‌های زبانی خود را گسترش می‌دهند. مطالعات نشان داده‌اند که کودکانی که از سنین پایین با کتاب و ادبیات آشنا می‌شوند، در مهارت‌های خواندن، نوشتن و درک مطلب، عملکرد بهتری دارند و این مزیت، در طول دوران تحصیل و حتی بعد از آن نیز ادامه می‌یابد. به‌ویژه در مورد کتاب‌های الفبا و کتاب‌های آموزشی اولیه، این کارکرد اهمیت ویژه‌ای می‌یابد؛ زیرا این کتاب‌ها، اولین پل ارتباطی کودک با دنیای نوشتار و خواندن را شکل می‌دهند.

کارکرد مهم دیگر ادبیات کودک و نوجوان، «رشد عاطفی و اجتماعی» است. از طریق داستان‌ها، کودکان با طیف وسیعی از احساسات و موقعیت‌های اجتماعی آشنا می‌شوند و یاد می‌گیرند که چگونه این احساسات را درک، بیان و مدیریت کنند. همچنین، داستان‌ها به کودکان کمک می‌کنند تا مهارت‌های اجتماعی مهمی همچون همدلی، همکاری، مدیریت تعارض و ارتباط مؤثر را بیاموزند و تمرین کنند (Nikolajeva & Scott, 2006).

«انتقال فرهنگ، ارزش‌ها و هویت»، کارکرد دیگر ادبیات کودک و نوجوان است. از طریق داستان‌ها، کودکان با فرهنگ، تاریخ، سنت‌ها و ارزش‌های جامعه‌ی خود آشنا می‌شوند و به تدریج، هویت فرهنگی و اجتماعی خود را شکل می‌دهند. داستان‌های محلی، افسانه‌ها و اسطوره‌ها، نقش مهمی در این فرایند دارند و به کودکان کمک می‌کنند تا ریشه‌های فرهنگی خود را بشناسد و به آن‌ها افتخار کند. همچنین، داستان‌های مربوط به فرهنگ‌ها و جوامع دیگر، به کودکان کمک می‌کنند تا با تنوع فرهنگی آشنا شوند، دیدگاه جهانی‌تری پیدا کنند و احترام به تفاوت‌ها را بیاموزند. در عصر جهانی‌شدن و چندفرهنگی، این کارکرد اهمیت ویژه‌ای یافته است (صاحبی و همکاران، ۱۴۰۲).

یکی دیگر از کارکرد دیگر ادبیات کودک و نوجوان، «پرورش تفکر انتقادی و خلاق» می‌باشد. داستان‌های خوب، با طرح پرسش‌های چالش‌برانگیز، ارائه‌ی دیدگاه‌های متفاوت و ایجاد موقعیت‌های پیچیده، کودکان را به تفکر، تحلیل و قضاوت دعوت می‌کنند. همچنین، داستان‌های خیال‌انگیز و خلاقانه، با گسترش مرزهای تخیل کودک، به پرورش تفکر واگرا و خلاق او کمک می‌کنند. داستان‌ها با ارائه‌ی مسائل و چالش‌های مختلف، به کودکان کمک می‌کنند تا مهارت‌های حل مسئله را بیاموزند و برای حل مسائل واقعی زندگی آماده شوند. در عصری که توانایی تفکر انتقادی و خلاق، یکی از مهم‌ترین مهارت‌های قرن بیست و یکم محسوب می‌شود، این کارکرد ادبیات کودک و نوجوان، اهمیت فزاینده‌ای یافته است (کلاه کج، ۱۴۰۲).

۱-۱- ادبیات مفهومی کودکان و نوجوان

«ادبیات مفهومی کودکان»، شاخه‌ای از ادبیات کودک است که به‌طور خاص بر معرفی و آموزش مفاهیم بنیادین به کودکان تمرکز دارد. کتاب‌های الفبا، یکی از مهم‌ترین انواع ادبیات مفهومی کودکان هستند که به معرفی حروف الفبا و صداهای آن‌ها می‌پردازند. این کتاب‌ها معمولاً از تصاویر جذاب و آشنا برای کودکان استفاده می‌نمایند تا ارتباط میان حروف و صداهای آنها را برقرار کنند. برای مثال، حرف «آ» با تصویر «آب»، «آسمان» یا «آدم» همراه می‌شود تا کودکان بتوانند ارتباط میان شکل حرف و صدای آن را درک کنند (صاحبی و همکاران، ۱۴۰۲). کتاب «آ اول الفباست» نورالدین زرین کلک، نمونه‌ای از این نوع کتاب‌ها است که با استفاده از تصاویر هنرمندانه و اشعار ساده، به معرفی حروف الفبای فارسی می‌پردازد. این کتاب، با ترکیب هنرمندانه متن و تصویر، فضایی جذاب و آموزنده برای

کودکان ایجاد می‌کند و به آن‌ها کمک می‌کند تا با حروف الفبا آشنا شوند و اولین گام‌ها را در مسیر سوادآموزی بردارند.

ویژگی‌های ادبیات مفهومی کودکان، متناسب با نیازها و ویژگی‌های شناختی مخاطبان آن شکل می‌گیرد. «سادگی و وضوح»، یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها است. مفاهیم در این نوع ادبیات، به شیوه‌ای ساده، روشن و متناسب با سطح درک کودک ارائه می‌شوند و از پیچیدگی‌های غیرضروری پرهیز می‌شود. «تصویرسازی»، عنصر مهم دیگری در ادبیات مفهومی است که نقش اساسی در معرفی و تثبیت مفاهیم دارد. تصاویر در این نوع ادبیات، معمولاً واضح، جذاب و متناسب با تجربیات کودک هستند و ارتباط مستقیمی با مفهوم مورد نظر دارند.

از دیگر ویژگی‌ها می‌توان به «تکرار و الگوسازی» اشاره نمود که به یادگیری و به خاطر سپاری مفاهیم کمک می‌کند. معمولاً مفاهیم در این نوع ادبیات، به شیوه‌ای منظم و تکرارشونده ارائه می‌شوند تا کودک بتواند الگوها را تشخیص دهد و به تدریج، آن‌ها را درونی کند (عرب و حسن‌پور، ۱۴۰۲). این در حالی است که ادبیات مفهومی کودکان، از رویکردها و شیوه‌های متنوعی برای معرفی و آموزش مفاهیم استفاده می‌کند. «رویکرد روایی»^۱ یکی از این شیوه‌ها است که در آن، مفاهیم در قالب یک داستان یا روایت ارائه می‌شوند. این رویکرد، با ایجاد زمینه و بافت برای مفاهیم، به درک و به خاطر سپاری آن‌ها کمک می‌کند و یادگیری را لذت‌بخش‌تر می‌سازد. «رویکرد تعاملی»^۲، شیوه دیگری است که در آن، کودک به شکلی فعال در فرایند یادگیری مشارکت می‌کند. کتاب‌های لمسی، کتاب‌های پاپ‌آپ، کتاب‌های دارای اجزای متحرک و کتاب‌های دیجیتال تعاملی، از این رویکرد استفاده می‌کنند. از دیگر شیوه‌ها «رویکرد چندحسی»^۳ است که در آن، از حواس مختلف کودک (بینایی، شنوایی، لامسه) برای معرفی و تثبیت مفاهیم استفاده می‌شود. این رویکرد، به یادگیری عمیق‌تر و پایدارتر مفاهیم کمک می‌کند (Wu, 2024).

«ادبیات مفهومی نوجوان» شاخه‌ای از ادبیات است که به‌طور خاص برای مخاطبان در دوره‌ی نوجوانی (معمولاً بین ۱۲ تا ۱۸ سال) طراحی شده است. این دوره، مرحله‌ی انتقالی مهمی بین کودکی و بزرگسالی است که با تغییرات عمیق جسمی، شناختی، عاطفی و اجتماعی همراه است. نوجوانان در این دوره، با چالش‌های متعددی روبه‌رو می‌شوند؛ از کشف هویت، استقلال و جایگاه خود در جامعه گرفته تا مدیریت احساسات پیچیده، برقراری روابط معنادار و تصمیم‌گیری برای آینده. ادبیات نوجوان، با در نظر گرفتن این ویژگی‌ها و چالش‌ها، فضایی امن برای کاوش، تأمل و رشد فراهم می‌کند و به نوجوانان کمک می‌کند تا مسیر پیچیده‌ی بلوغ را با آگاهی و اعتماد به نفس بیشتری طی کنند. ادبیات نوجوان، در مقایسه با ادبیات کودک، پیچیدگی‌های بیشتری دارد و موضوعات و مضامین متنوع‌تری را پوشش می‌دهد (قائینی، ۱۳۹۰). این ادبیات، از یک سو، با ظرافت و حساسیت خاصی به مسائل و چالش‌های دوران نوجوانی می‌پردازد و از سوی دیگر، نوجوانان را با واقعیت‌های جهان بزرگسالان آشنا می‌کند. موضوعاتی همچون هویت، بلوغ، عشق، دوستی، خانواده، مدرسه، جامعه، آینده، ارزش‌ها و باورها، از جمله موضوعات رایج در ادبیات نوجوان هستند. همچنین، این ادبیات به تدریج، به موضوعات پیچیده‌تر و چالش‌برانگیزتری همچون مرگ، بیماری، طلاق، خشونت، تبعیض، اعتیاد و مسائل جنسی نیز می‌پردازد، اما این موضوعات معمولاً با حساسیت و ظرافت خاصی مطرح می‌شوند تا با سطح آمادگی عاطفی و شناختی نوجوانان متناسب باشند (صادقی و عسلی، ۱۴۰۳).

ویژگی‌های ادبیات مفهومی نوجوان، متناسب با نیازها و ویژگی‌های مخاطبان آن شکل می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها، «تمرکز بر شخصیت»^۱های نوجوان و تجربیات آن‌ها می‌باشد. شخصیت‌های اصلی در این ادبیات، معمولاً نوجوانانی هستند که با چالش‌ها و موقعیت‌های مختلف روبه‌رو می‌شوند و در این مسیر، رشد می‌کنند و به بلوغ فکری

1. narrative approach
2. interactive approach
3. multisensory approach

و عاطفی می‌رسند. همچنین، «لحن و زبان» در ادبیات نوجوان، متناسب با سلیقه و درک مخاطب است؛ نه آنقدر ساده که نوجوان را دست کم بگیرد و نه آنقدر پیچیده که برای او قابل درک نباشد. این ادبیات، معمولاً از زبانی صادقانه، صمیمی و بدون تکلف استفاده می‌کند و گاه، از عناصر طنز، کنایه و زبان محاوره نیز بهره می‌برد (دلفانی ارکسی و بنی اردلان، ۱۴۰۰).

«پیرنگ» نیز در ادبیات مفهومی نوجوان ویژگی‌های خاصی دارد. این پیرنگ‌ها معمولاً پویا، جذاب و پرکشش هستند و نوجوان را به دنبال کردن داستان ترغیب می‌کنند. پیرنگ‌های ادبیات نوجوان معمولاً با نوعی «سفر» یا «مسیر» همراه هستند که در آن، شخصیت اصلی با چالش‌ها و موانع متعددی روبه‌رو می‌شود، از آن‌ها می‌آموزد و در نهایت، به رشد و بلوغ می‌رسد. این مسیر، بازتابی از مسیر رشد و بلوغ خود نوجوان است و به او کمک می‌کند تا با چالش‌های مشابه در زندگی خود مواجه شود (قاینی، ۱۳۹۰).

۲- مضامین در داستان کودک و نوجوان

مضامین در داستان کودک و نوجوان، مفاهیم و موضوعات اصلی هستند که چارچوب محتوایی و معنایی روایت را شکل می‌دهند. این مضامین، فراتر از پیرنگ و شخصیت‌ها، به لایه‌های عمیق‌تر معنایی داستان اشاره دارند و پیام‌ها، ارزش‌ها و اندیشه‌های اساسی آن را منعکس می‌کنند. مضامین این حوزه، طیف گسترده‌ای از موضوعات را در بر می‌گیرند؛ از مضامین همیشگی و جهانی همچون دوستی، خانواده، شجاعت و هویت گرفته تا مضامین خاص و متناسب با دغدغه‌های دنیای معاصر همچون تنوع فرهنگی، محیط زیست و فناوری.

مضامین در داستان کودک و نوجوان، بر اساس گروه سنی مخاطب، شکل و عمق متفاوتی به خود می‌گیرند (صاحبی و همکاران، ۱۴۰۲). در داستان‌های کودکان خردسال (۰ تا ۶ سال)، مضامین معمولاً ساده، ملموس و مرتبط با تجربیات روزمره کودک هستند؛ مضامینی همچون خانواده، دوستی، بازی، شناخت دنیای پیرامون و احساسات اولیه. در داستان‌های کودکان میانی (۷ تا ۱۱ سال)، مضامین عمیق‌تر و پیچیده‌تر می‌شوند و موضوعاتی همچون عدالت، مسئولیت‌پذیری، همکاری، تفاوت‌های فردی و مواجهه با چالش‌ها را در بر می‌گیرند. در داستان‌های نوجوانان (۱۲ تا ۱۸ سال)، مضامین به پیچیده‌ترین شکل خود می‌رسند و موضوعات عمیق‌تری همچون هویت، بلوغ، استقلال، روابط عاطفی، عدالت اجتماعی و معنای زندگی را پوشش می‌دهند.

شیوه‌ی پرداخت مضامین در داستان کودک و نوجوان نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. مضامین می‌توانند به شیوه‌های مختلفی در داستان گنجانده شوند؛ از ارائه‌ی مستقیم و صریح گرفته تا بیان غیرمستقیم و تلویحی. این شیوه، به مخاطب امکان می‌دهد تا خود، به کشف و درک معنای داستان بپردازد و در این فرایند، مهارت‌های تفکر انتقادی خود را توسعه دهد (Wu, 2024). همچنین، مضامین می‌توانند از طریق عناصر مختلف داستان همچون شخصیت‌ها، رویدادها، نمادها، تصاویر و زبان ارائه شوند. در داستان‌های تصویری، تصاویر نقش مهمی در انتقال و تقویت مضامین دارند و گاهی مضامینی را منتقل می‌کنند که در متن بیان نشده‌اند.

در طبقه‌بندی مضامین داستان کودک و نوجوان، می‌توان رویکردهای متنوعی را در نظر گرفت. یکی از این رویکردها، طبقه‌بندی بر اساس «موضوع یا محتوای اصلی» داستان است که شامل داستان‌هایی درباره‌ی زندگی کودکان، حیوانات، طبیعت، داستان‌های طنزآمیز، عرفانی و مذهبی و داستان‌های غیرداستانی می‌شود. رویکرد دیگر، طبقه‌بندی بر اساس «مضامین ارزشی و اخلاقی» است که شامل مضامینی همچون دوستی، خانواده، شجاعت، صداقت، مسئولیت‌پذیری، احترام به تفاوت‌ها و حفظ محیط زیست می‌شود. از جمله رویکرد دیگر، طبقه‌بندی بر اساس «کارکرد یا هدف داستان» است که شامل داستان‌های آموزشی، سرگرم‌کننده، تربیتی، تسکین‌دهنده، هویت‌بخش و

چالش برانگیز می‌شود. این طبقه‌بندی‌ها البته قطعی و انحصاری نیستند و بسیاری از داستان‌ها، ترکیبی از چند مضمون و کارکرد هستند (امیری، ۱۴۰۳).

۲-۱- داستان‌هایی درباره زندگی کودکان

داستان‌هایی درباره‌ی زندگی کودکان، یکی از رایج‌ترین و محبوب‌ترین گونه‌های داستانی در ادبیات کودک و نوجوان هستند که تجربیات روزمره، چالش‌ها، دغدغه‌ها و شادی‌های زندگی کودکان را به تصویر می‌کشند. موضوعات و مضامین این داستان‌ها، طیف گسترده‌ای از تجربیات کودکی را در بر می‌گیرند؛ از تجربیات روزمره و عادی همچون رفتن به مدرسه، بازی، دوستی و رابطه با خانواده گرفته تا تجربیات خاص و چالش‌برانگیز همچون تولد خواهر یا برادر جدید، جدایی والدین، نقل مکان، بیماری یا مرگ عزیزان.

این داستان‌ها معمولاً با نوعی رشد و تحول در شخصیت اصلی همراه هستند؛ شخصیت داستان در طول روایت، با چالش‌ها و تجربیات جدیدی روبه‌رو می‌شود، از آن‌ها می‌آموزد و به درک و بلوغ بیشتری می‌رسد. این الگوی رشد و تحول، به کودک نشان می‌دهد که چالش‌ها، بخشی طبیعی و ضروری از زندگی و رشد هستند و می‌توانند به فرصت‌هایی برای یادگیری و رشد تبدیل شوند (همتی و مهدی‌زاده، ۱۴۰۳).

در این داستان‌ها، فضا سازی و محیط داستان نیز نقش مهمی در ایجاد حس واقع‌گرایی و باورپذیری دارند. محیط‌های آشنا و ملموس برای کودک همچون خانه، مدرسه، پارک، محله و مکان‌های عمومی، فضای اصلی این داستان‌ها را تشکیل می‌دهند و با جزئیات دقیق و باورپذیر توصیف می‌شوند. همچنین، زبان و لحن این داستان‌ها معمولاً ساده، صمیمی و متناسب با زبان و دنیای کودک است و از اصطلاحات، تعابیر و گاه حتی عامیانه‌گویی‌هایی استفاده می‌کند که برای کودک آشنا و ملموس هستند. تصاویر این داستان‌ها معمولاً شخصیت‌ها، محیط‌ها و موقعیت‌های آشنا و باورپذیر برای کودک را به تصویر می‌کشند و با جزئیات دقیق و واقع‌گرایانه، به باورپذیری داستان کمک می‌کنند. همچنین، این تصاویر معمولاً با سبک و تکنیک‌هایی اجرا می‌شوند که برای کودک قابل درک و جذاب هستند و از پیچیدگی‌های بصری غیرضروری پرهیز می‌کنند. البته، این واقع‌گرایی به معنای عدم خلاقیت یا جذابیت بصری نیست و بسیاری از تصویرگران برجسته، با ترکیب عناصر واقع‌گرایانه و خلاقانه، تصاویری خلق می‌کنند که در عین باورپذیری، از جذابیت و زیبایی بصری بالایی برخوردارند (زنجا، ۱۴۰۲).

۲-۲- داستان‌هایی درباره حیوانات

داستان‌هایی درباره حیوانات از گونه‌های محبوب و پرطرفدار در ادبیات کودک و نوجوان هستند که در آن‌ها، حیوانات نقش شخصیت‌های اصلی را ایفا می‌کنند. محبوبیت این داستان‌ها را می‌توان به چند عامل نسبت داد: نخست، کودکان از همان سنین پایین، کشش و علاقه ذاتی به حیوانات دارند و از آشنایی و تعامل با آن‌ها لذت می‌برند. دوم، حیوانات به دلیل ویژگی‌های متمایز و قابل تشخیص خود (مانند شیر شجاع، روباه مکار، خرگوش سریع)، شخصیت‌های جذاب و به‌یادماندنی‌ای برای داستان‌ها هستند. سوم، استفاده از حیوانات به‌عنوان شخصیت‌های داستان، امکان پرداختن به مضامین و موضوعات پیچیده‌تر را به شیوه‌ای غیرمستقیم و قابل درک برای کودکان فراهم می‌کند (قربانی و ایزدی، ۱۴۰۰).

داستان‌های حیوانات را می‌توان به چند دسته اصلی تقسیم کرد. نخست، «داستان‌های واقع‌گرایانه» که در آن‌ها، حیوانات در محیط طبیعی و با ویژگی‌های واقعی خود به تصویر کشیده می‌شوند. این داستان‌ها معمولاً جنبه‌ی آموزشی دارند و اطلاعاتی درباره‌ی زندگی، رفتار و زیستگاه حیوانات به کودکان ارائه می‌کنند. دوم، «داستان‌های انسان‌واره یا

شخصیت‌پردازی شده» که در آن‌ها، حیوانات با ویژگی‌های انسانی همچون تفکر، احساس و گفتار به تصویر کشیده می‌شوند. این داستان‌ها معمولاً جنبه‌ی تمثیلی دارند و از حیوانات به‌عنوان نمادی برای انسان‌ها و ویژگی‌های آن‌ها استفاده می‌کنند. سوم، «داستان‌های ترکیبی» که در آن‌ها، انسان‌ها و حیوانات در کنار هم حضور دارند و با یکدیگر تعامل می‌کنند.

این داستان‌ها معمولاً بر رابطه‌ی میان انسان و حیوان و ارزش‌هایی همچون مهربانی، مسئولیت‌پذیری و احترام به طبیعت تأکید دارند. مضامین و ارزش‌های اخلاقی در داستان‌های حیوانات، جایگاه ویژه‌ای دارند. این داستان‌ها معمولاً از شخصیت‌های حیوانی برای انتقال پیام‌ها و آموزه‌های اخلاقی همچون دوستی، وفاداری، شجاعت، صداقت، همکاری و احترام استفاده می‌کنند. استفاده از حیوانات برای انتقال این مضامین، چند مزیت دارد: نخست، کودکان به راحتی با شخصیت‌های حیوانی ارتباط برقرار می‌کنند و با آن‌ها همدلی می‌کنند. دوم، استفاده از حیوانات، امکان بیان غیرمستقیم و غیرتحمیلی مضامین اخلاقی را فراهم می‌کند. سوم، شخصیت‌های حیوانی، به دلیل فاصله‌ای که با انسان‌ها دارند، فضای امن‌تری برای کاوش مضامین چالش‌برانگیز فراهم می‌کنند (لاری و لطفی، ۱۳۹۵).

۲-۳- داستان‌هایی درباره طبیعت

داستان‌هایی درباره طبیعت، گونه‌ای از ادبیات کودک و نوجوان هستند که طبیعت و عناصر آن (گیاهان، جانوران، پدیده‌های طبیعی) را در مرکز روایت خود قرار می‌دهند. این داستان‌ها، که می‌توانند واقع‌گرایانه یا تخیلی باشند، به کودکان کمک می‌کنند تا با دنیای طبیعی آشنا شوند، زیبایی‌ها و شگفتی‌های آن را درک کنند و نسبت به حفظ و مراقبت از آن احساس مسئولیت کنند. در عصری که کودکان به دلیل زندگی شهری، فناوری و سبک زندگی مدرن، ارتباط کمتری با طبیعت دارند، این داستان‌ها نقش مهمی در ایجاد پیوند میان کودک و طبیعت ایفا می‌کنند و به او کمک می‌کنند تا خود را بخشی از جهان طبیعی بداند، نه جدا از آن (مجرد، ۱۴۰۳).

داستان‌های طبیعت می‌توانند رویکردهای متنوعی داشته باشند. برخی، «رویکردی آموزشی»^۱ دارند و به معرفی عناصر طبیعت، چرخه‌های طبیعی، زیست‌بوم‌ها و روابط میان موجودات زنده می‌پردازند. این داستان‌ها، که گاه به ادبیات غیرداستانی نزدیک می‌شوند، اطلاعات دقیق و علمی را در قالبی جذاب و قابل درک برای کودکان ارائه می‌کنند. برخی دیگر، «رویکردی شاعرانه و زیبایی‌شناختی»^۲ دارند و بر زیبایی‌ها، شگفتی‌ها و جلوه‌های حسی طبیعت تمرکز می‌کنند. این داستان‌ها، با توصیفات غنی و تصاویر زیبا، حواس مختلف کودک را درگیر می‌کنند و به او کمک می‌کنند تا زیبایی‌های طبیعت را با تمام وجود درک کند. گروه دیگری از این داستان‌ها، «رویکردی محیط‌زیستی»^۳ دارند و بر اهمیت حفظ و مراقبت از طبیعت تأکید می‌کنند. این داستان‌ها، با نشان دادن تأثیرات منفی فعالیت‌های انسانی بر طبیعت و راه‌های حفاظت از آن، به پرورش آگاهی و مسئولیت‌پذیری محیط‌زیستی در کودکان کمک می‌کنند (امیری، ۱۴۰۳).

مضامین داستان‌های طبیعت، طیف گسترده‌ای را در بر می‌گیرند. چرخه‌های طبیعی (فصل‌ها، روز و شب، چرخه آب، چرخه زندگی)، تنوع و گوناگونی (گونه‌های مختلف گیاهی و جانوری، زیست‌بوم‌های متنوع)، وابستگی متقابل (روابط میان موجودات زنده، زنجیره غذایی، هم‌زیستی)، تغییر و سازگاری (سازگاری موجودات با محیط، تکامل، مهاجرت)، تعادل و هماهنگی (تعادل طبیعی، هماهنگی میان اجزای طبیعت)، و حفاظت و پایداری (حفظ منابع طبیعی، کاهش آلودگی، زندگی پایدار)، از جمله مضامین رایج در این داستان‌ها هستند. این مضامین، که با مفاهیم علمی،

1. educational
2. poetic and aesthetic
3. environmental

فلسفی و اخلاقی پیوند دارند، به کودکان کمک می کنند تا درک عمیق تر و جامع تری از جهان طبیعی و جایگاه انسان در آن به دست آورند (صاحبی و همکاران، ۱۴۰۲).

در تصویرسازی داستان های طبیعت، عناصر خاصی اهمیت می یابند. تصاویر این داستان ها معمولاً غنی از جزئیات، رنگ ها و بافت های طبیعی هستند و تلاش می کنند تا زیبایی ها و پیچیدگی های طبیعت را به تصویر بکشند. همچنین، این تصاویر معمولاً با دقت علمی بالایی اجرا می شوند تا اطلاعات درست و دقیقی درباره ی طبیعت به کودکان ارائه کنند. البته، این دقت علمی به معنای واقع گرایی صرف نیست و بسیاری از تصویرگران، با ترکیب عناصر واقع گرایانه و تخیلی، تصاویری خلق می کنند که در عین آموزندگی، از جذابیت و زیبایی بصری بالایی برخوردارند. همچنین، تکنیک های متنوعی در تصویرسازی این داستان ها به کار می روند؛ از تصویرسازی سنتی با آبرنگ، گواش و اکریلیک گرفته تا تکنیک های دیجیتال و ترکیبی. هر تکنیک، امکانات و ویژگی های خاصی دارد و انتخاب آن، به سبک تصویرگر، محتوای داستان و گروه سنی مخاطب بستگی دارد (شمیلی و مطلععی، ۱۴۰۲).

۲-۴- داستان های طنز آمیز

داستان های طنز آمیز نیز از گونه های محبوب و پرطرفدار در ادبیات کودک و نوجوان هستند که با استفاده از عناصر کمیک و خنده دار، فضایی شاد و سرگرم کننده برای مخاطب ایجاد می کنند. این داستان ها، که با هدف سرگرمی، شادی بخشی و گاه آموزش از طریق طنز شکل می گیرند، از عناصر مختلفی برای ایجاد خنده و سرگرمی استفاده می کنند؛ از موقعیت های کمیک و غیرمنتظره گرفته تا شخصیت های عجیب و غریب، دیالوگ های بامزه و کلام بازی های خنده دار.

داستان های طنز آمیز در ادبیات کودک و نوجوان، بسیار متنوع هستند. «داستان های وارونه یا وارونه سازی»، یکی از این انواع هستند که در آن ها، هنجارها، انتظارات و قواعد معمول وارونه می شوند و موقعیت های غیرمعمول و خنده داری شکل می گیرند. «داستان های اغراق آمیز»، نوع دیگری هستند که در آن ها، ویژگی ها، رفتارها یا موقعیت ها به شکلی اغراق آمیز و مبالغه شده به تصویر کشیده می شوند و موقعیت های کمیکی ایجاد می کنند. نوع دیگر «داستان های سوء تفاهم» هستند که در آن ها، سوء تفاهم ها و بدفهمی های میان شخصیت ها، موقعیت های کمیک و خنده داری ایجاد می کنند. همچنین می توان به «داستان های شوخی گونه یا شیطنت آمیز» اشاره نمود که در آن ها، شخصیت های شوخ و شیطان، با رفتارها و شیطنت های خود، موقعیت های کمیکی ایجاد می کنند. «داستان های پارودی یا نقیضه» هم نوع دیگری هستند که در آن ها، داستان های معروف، افسانه ها یا اسطوره ها به شکلی طنز آمیز و کمیک بازنویسی می شوند (افروزی و همکاران، ۱۴۰۳).

۲-۵- داستان های عرفانی و مذهبی

داستان های عرفانی و مذهبی، گونه ای از ادبیات کودک و نوجوان هستند که با محوریت مفاهیم، آموزه ها و شخصیت های دینی و معنوی شکل می گیرند. این داستان ها، که ریشه های کهنی در متون مقدس، روایات دینی و حکایات عرفانی دارند، به کودکان و نوجوانان کمک می کنند تا با مفاهیم، ارزش ها و شخصیت های دینی و معنوی آشنا شوند و نسبت به آن ها احساس نزدیکی و پیوند کنند. این داستان ها، که در فرهنگ ها و ادیان مختلف شکل های متنوعی به خود گرفته اند، نقش مهمی در انتقال سنت ها، ارزش ها و باورهای دینی به نسل های جدید دارند و به شکل گیری هویت دینی و معنوی کودکان کمک می کنند (طاهری و صادقی، ۱۳۹۹).

داستان‌های عرفانی و مذهبی را می‌توان به چند دسته اصلی تقسیم کرد. «داستان‌های زندگی‌نامه‌ای»، یکی از این دسته‌ها هستند که زندگی، سیره و اخلاق شخصیت‌های مذهبی و عرفانی همچون پیامبران، امامان، عارفان و بزرگان دینی را به تصویر می‌کشند. «داستان‌های تمثیلی»، دسته‌ی دیگری هستند که از تمثیل، استعاره و نماد برای بیان مفاهیم پیچیده‌ی دینی و عرفانی استفاده می‌کنند. این داستان‌ها، که الهام‌بخش بسیاری از آن‌ها، حکایات عرفانی کهن هستند، به کودکان کمک می‌کنند تا با مفاهیم عمیق و انتزاعی دینی و عرفانی آشنا شوند. «داستان‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای»، دسته دیگری هستند که ریشه در اساطیر، افسانه‌ها و روایات کهن دینی دارند و به کودکان کمک می‌کنند تا با ریشه‌های تاریخی و اسطوره‌ای دین خود آشنا شوند.

۲-۶- داستان‌های غیرداستانی

داستان‌های غیرداستانی، گونه‌ای خاص و متمایز در ادبیات کودک و نوجوان هستند که در مرز میان داستان و متون غیرداستانی قرار می‌گیرند. این داستان‌ها، که گاه با نام‌های دیگری همچون «داستان‌های واقعی»، «داستان‌های اطلاعاتی» یا «داستان‌های آموزشی» نیز شناخته می‌شوند، با هدف انتقال اطلاعات، دانش و مفاهیم واقعی به کودکان، از عناصر و تکنیک‌های داستانی استفاده می‌کنند. به بیان دیگر، این داستان‌ها، اطلاعات و دانش واقعی را در قالبی جذاب، سرگرم‌کننده و قابل درک برای کودکان ارائه می‌کنند و به این ترتیب، مرز میان آموزش و سرگرمی را درمی‌نوردند. این داستان‌ها طیف گسترده‌ای از موضوعات را پوشش می‌دهند؛ از علوم طبیعی، تاریخ و جغرافیا گرفته تا هنر، فرهنگ و مهارت‌های زندگی. تصاویر این داستان‌ها باید با دقت و صحت بالایی اجرا شوند تا اطلاعات درست و دقیقی به کودک ارائه کنند. این دقت و صحت، به‌ویژه در موضوعات علمی همچون زیست‌شناسی، نجوم و فیزیک، اهمیت بیشتری می‌یابد. همچنین، این تصاویر باید بتوانند مفاهیم پیچیده و انتزاعی را به شکلی ساده، روشن و قابل درک برای کودکان نمایش دهند. تصویرگر باید بتواند در عین حفظ دقت و صحت علمی، تصاویری خلق کند که از نظر بصری جذاب، زیبا و متناسب با سلیقه و درک کودکان باشند. این توازن، نیازمند خلاقیت، مهارت و درک درستی از مخاطب است. استفاده از عناصر کمکی همچون برچسب‌ها، نمودارها، نقشه‌ها، مقیاس‌ها و برش‌های مقطعی، ویژگی دیگر این نوع تصویرسازی است. این عناصر، به درک بهتر و دقیق‌تر مفاهیم کمک می‌کنند و اطلاعات تکمیلی را به تصاویر می‌افزایند. البته، این عناصر باید به گونه‌ای در تصاویر گنجانده شوند که با زیبایی و انسجام بصری آن‌ها هماهنگ باشند و از پیچیدگی بصری بیش از حد جلوگیری کنند (زرین کلک، ۱۳۹۲).

۳- ساختار بصری کتاب «آ اول الفباست»

کتاب «آ اول الفباست» اثری ماندگار و تأثیرگذار از نورالدین زرین کلک در عرصه‌ی ادبیات کودک ایران است که در سال ۱۳۶۵ توسط کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان منتشر شد. این اثر با رویکردی نوآورانه به آموزش الفبای فارسی، توانست در سال ۱۹۸۷ لوح تقدیر نمایشگاه کتاب بولونیا را از آن خود کند.

کتاب با هدف آموزش حروف الفبای فارسی به کودکان گروه سنی ۳ تا ۶ سال طراحی شده و ویژگی منحصر به فرد آن، ترکیب هوشمندانه‌ی شعرهای کوتاه تک‌بیتی با تصاویر رنگی است که هر حرف را در ارتباط با نام حیوانات، پرندگان، حشرات، اشیا و زیبایی‌های طبیعت معرفی می‌کند (عرب و حسن‌پور، ۱۴۰۲). ساختار کتاب به گونه‌ای است که برای هر حرف الفبا، یک صفحه اختصاص یافته است که شامل حرف موردنظر، تصویری مرتبط با آن حرف و یک بیت شعر ساده و موزون می‌باشد. این ترکیب سه‌گانه، روشی چندحسی برای یادگیری الفبا ایجاد می‌کند که ادراک دیداری، شنیداری و حتی حرکتی کودک را درگیر می‌سازد. این رویکرد چندوجهی به آموزش الفبا، با

یافته‌های علوم شناختی معاصر در زمینه یادگیری کودکان هم‌خوانی دارد که نشان می‌دهند درگیر کردن چندین حس در فرایند یادگیری، به تثبیت بهتر اطلاعات در حافظه کمک می‌کند.

آنچه این کتاب را از سایر کتاب‌های آموزش الفبا متمایز می‌سازد، نگاه هنرمندانه و زیبایی‌شناختی آن به امر آموزش است. در این اثر، آموزش الفبا صرفاً به‌عنوان یک فرایند مکانیکی دیده نشده، بلکه به‌عنوان فرصتی برای پرورش ذوق زیبایی‌شناختی و آشنایی کودک با جهان پیرامون در نظر گرفته شده است. تصاویر رنگارنگ و شعرهای آهنگین، فضایی شاد و جذاب ایجاد می‌کنند که کودک را به سوی یادگیری ترغیب می‌کند. این رویکرد لذت‌محور به آموزش، با نظریه‌های معاصر تعلیم و تربیت هم‌خوانی دارد که بر اهمیت ایجاد انگیزه‌ی درونی و لذت یادگیری تأکید می‌کنند (صاحبی و همکاران، ۱۴۰۲). عناصر بصری در کتاب «آ اول الفباست» نقشی فراتر از تزئین یا همراهی متن دارند و بخش جدایی‌ناپذیر پیام کتاب را تشکیل می‌دهند. در این اثر، تصاویر صرفاً تصویرسازی متن نیستند، بلکه خود حامل بخشی از روایت هستند و در انتقال مفاهیم آموزشی نقش اساسی ایفا می‌کنند.

۳-۱- هویت بصری رنگ‌ها

رنگ یکی از قدرتمندترین عناصر بصری در کتاب «آ اول الفباست» است که با دقت و هوشمندی خاصی به کار گرفته شده است. رنگ‌ها در این اثر، فراتر از جنبه‌ی زیبایی‌شناختی، کارکردهای آموزشی و روانشناختی مهمی دارند. پالت رنگی کتاب، ترکیبی متعادل از رنگ‌های اصلی (قرمز، آبی، زرد) و رنگ‌های ثانویه (سبز، نارنجی، بنفش) است که با خلوص و اشباع بالا ارائه شده‌اند. این انتخاب هوشمندانه، بر اساس یافته‌های روانشناسی رنگ صورت گرفته است که نشان می‌دهند کودکان در سنین پیش‌دبستانی، به رنگ‌های خالص و اشباع‌شده واکنش مثبت‌تری نشان می‌دهند. هر صفحه از کتاب، دارای هویت رنگی منحصر به فردی است که با حرف و مفهوم مورد آموزش هماهنگی دارد. این تمایز رنگی، به کودک کمک می‌کند تا هویت بصری هر حرف را به شکلی مستقل از سایر حروف درک کند و آن را در حافظه خود ثبت نماید. برای مثال، در صفحه مربوط به حرف «آ» که با تصویر آسمان همراه است، طیف‌های آبی به کار رفته است که با مفهوم آسمان هماهنگی دارد. همچنین، پس‌زمینه با الگوهای هندسی ساده و رنگ‌های سبز و آبی کم‌رنگ طراحی شده که حس آرامش را القا می‌کند (تصویر ۱). این هماهنگی میان رنگ و مفهوم، به تقویت ارتباط ذهنی میان حرف، تصویر و معنا کمک می‌کند و یادگیری را تسهیل می‌نماید (افروزی و همکاران، ۱۴۰۳).

تصویر ۲. تصویرگری نمادین ک حرف «ح» در کتاب «آ اول الفباست». (زرین کلک، ۱۳۹۴)

تصویر ۱. تصویرگری نمادین حرف «آ» (آفتاب) در کتاب «آ اول الفباست». (زرین کلک، ۱۳۹۲)

۳-۲- فرم و ترکیب‌بندی

فرم و ترکیب‌بندی در کتاب «آ اول الفباست» با دقت و ظرافت خاصی طراحی شده‌اند تا هم اهداف آموزشی کتاب را محقق سازند و هم تجربه‌ای زیبایی‌شناختی برای کودک فراهم آورند. ساختار صفحات کتاب از الگویی منسجم و تکرارشونده پیروی می‌کند که به کودک امکان می‌دهد تا به سرعت با منطق کتاب آشنا شود و انتظارات مشخصی از

هر صفحه داشته باشد. این ثبات ساختاری، احساس امنیت و اعتماد را در کودک تقویت می‌کند که برای یادگیری مؤثر ضروری است (Sezer et al., 2021).

در هر صفحه، سه عنصر اصلی قابل تشخیص است: حرف الفبا (که با اندازه‌ی بزرگ و برجسته نمایش داده شده است)، تصویر مرتبط با آن حرف و بیت شعر مربوطه. این عناصر در یک ترکیب بندی متعادل و هماهنگ قرار گرفته‌اند که چشم کودک را به شکلی طبیعی از یک عنصر به عنصر دیگر هدایت می‌کند. اندازه و موقعیت هر عنصر، بر اساس اهمیت آموزشی آن تعیین شده است؛ با این حال، هیچ یک از عناصر به‌طور کامل بر دیگری غلبه نمی‌کند و توازن بصری در کل صفحه حفظ می‌شود. فرم‌های مورد استفاده در تصویرسازی‌های کتاب، عمدتاً ساده و روشن هستند؛ با این حال، از پیچیدگی‌های ظریفی برخوردارند که تخیل کودک را برمی‌انگیزند.

این ترکیب ساده‌سازی و پیچیدگی، با ویژگی‌های شناختی کودکان در سن پیش‌دبستانی هماهنگ است. در این سن، کودکان به فرم‌های ساده و قابل تشخیص نیاز دارند، اما هم‌زمان، از کشف جزئیات و پیچیدگی‌های ظریف لذت می‌برند. به طور مثال، ترکیب بندی صفحه حرف «الف» به‌عنوان اولین صفحه کتاب، نقش کلیدی در جلب توجه کودک و ایجاد برداشت اولیه دارد. این صفحه با طراحی هوشمندانه، یادگیری حرف «الف» را جذاب و مؤثر می‌کند و با استفاده از عناصر بصری، ارتباط کودک با محتوای آموزشی را تقویت می‌کند. حرف «الف» با اندازه‌ی بزرگ و رنگ قرمز پررنگ در مرکز صفحه قرار دارد که توجه کودک را به سرعت جلب می‌کند. همچنین، چیدمان از قانون سوم‌ها پیروی می‌کند و تعادل نامتقارن ایجاد کرده است. زرین کلک، در طراحی صفحه حرف «ح» نیز با طراحی ساده و فرهنگی، یادگیری را مؤثر می‌کند. در ترکیب بندی این صفحه، تصاویری از حنا (سبز، بالا سمت راست)، حوض (آبی، پایین سمت راست)، حلقه (طلایی، بالا سمت چپ) و حباب (شفاف، پایین سمت چپ) اطراف آن دیده می‌شود (تصویر ۲).

۳-۳- نمادها و نشانه‌ها

نمادها و نشانه‌ها در کتاب «آ اول الفباست» نقشی اساسی در انتقال مفاهیم و ایجاد لایه‌های معنایی متعدد ایفا می‌کنند. در این اثر، هر تصویر فراتر از بازنمایی ساده یک شیء یا موجود، به نماد یا نشانه‌ای برای حرف مورد نظر و مفاهیم مرتبط با آن تبدیل شده است.

یکی از ویژگی‌های برجسته‌ی استفاده از نمادها در این کتاب، ترکیب نمادهای آشنا و ملموس با عناصر تخیلی و شاعرانه است. این ترکیب، به کودک امکان می‌دهد تا از نقطه‌ی آشنا و قابل درک آغاز کند و به تدریج به سمت دنیای تخیل و خلاقیت حرکت نماید. نمادها و نشانه‌ها در این کتاب، همچون پلی میان دانش موجود کودک و مفاهیم جدیدی هستند که قرار است فرا بگیرد (کلاه کج، ۱۴۰۲). نمادها در این کتاب اغلب دارای بار عاطفی و فرهنگی هستند که به کودک کمک می‌کنند تا ارتباطی شخصی و معنادار با محتوای آموزشی برقرار کند. این عناصر نمادین، برگرفته از فرهنگ ایرانی و تجربیات مشترک کودکان ایرانی هستند و به همین دلیل، برای مخاطب کودک آشنا و معنادار هستند.

زرین کلک در کتاب «آ اول الفباست» به‌صورت آگاهانه و هدفمند از نمادها و نشانه‌ها بهره برده تا ارتباط عمیق‌تری میان کودک، زبان و فرهنگ برقرار کند. او با استفاده از نمادهای فرهنگی ایرانی همچون گل و مرغ، اسلیمی، کاشی کاری و خوشنویسی، فضایی آشنا و بومی خلق کرده که هویت فرهنگی کودک را تقویت می‌کند. بنابراین، یکی از ویژگی‌های بارز کتاب «آ اول الفباست» استفاده‌ی گسترده از نمادهای فرهنگی ایرانی است. زرین کلک با الهام از میراث غنی فرهنگی ایران، نمادهایی چون گل و مرغ، اسلیمی، خاتم، کاشی کاری و خوشنویسی سنتی را در

طراحی هایش گنجانده است. به طور مثال در (تصویر ۱) و طراحی حرف «الف»، اطراف حرف، تصاویری از آفتابگردان (زرد گرم، گوشه بالا سمت راست)، آتش (قرمز و نارنجی، گوشه پایین سمت راست)، آسمان (آبی ملایم، بالا سمت چپ) و ابر (سفید و خاکستری، پایین سمت چپ) قرار گرفته‌اند. همچنین، در (تصویر ۲) و طراحی حرف «ح»، زرین کلک از نمادهای سنتی ایرانی استفاده کرده و پس زمینه با الگوهای کاشی کاری و رنگ زرد طراحی شده است.

جدول ۱. تحلیل حرف الف و ح (نگارنده)

مؤلفه بصری حرف الف	ویژگی‌ها	کارکرد	تأثیر بر مخاطب
رنگ	قرمز پررنگ (حرف «الف»)، زرد (آفتابگردان)، قرمز و نارنجی (آتش)، آبی و سفید (آسمان و ابر)	تأکید بر حرف، ایجاد شادابی	تحریک حس کنجکاوی و انگیزه یادگیری
فرم	خطوط عمودی (حرف «الف»)، اشکال ارگانیک (آفتابگردان، ابر)، اشکال هندسی (آتش، آسمان)	هدایت نگاه، تعادل نظم و خلاقیت	درک آسان حرف و تحریک تخیل
ترکیب‌بندی	قانون سومها، تعادل نامتقارن	تمرکز بر حرف و تصاویر	جذابیت بصری و سهولت محتوا
نمادها و نشانه‌ها	آفتابگردان و آتش (نمادهای طبیعی)، آسمان و ابر (نمادهای محیطی)	تقویت ارتباط با فرهنگ و طبیعت	حس تعلق و آشنایی با محیط
مؤلفه بصری حرف ح	ویژگی‌ها	کارکرد	تأثیر بر مخاطب
رنگ	آبی کبود (حرف «ح»)، سبز (حنا)، آبی (حوض)، طلایی (حلقه)	تأکید و تنوع	تحریک کنجکاوی
فرم	خطوط منحنی (حرف «ح»)، اشکال ارگانیک (حنا، حباب)، هندسی (حوض)	هدایت نگاه	درک آسان و تخیل
ترکیب‌بندی	قانون سومها، تعادل نامتقارن	تمرکز بر حرف	جذابیت و سهولت
نمادها و نشانه‌ها	حنا و حوض (فرهنگ)، حباب (طبیعت)	ارتباط با فرهنگ	حس تعلق
رابطه متن و تصویر	کلمات کنار تصاویر	تقویت واژگان	حافظه بصری

نتیجه‌گیری

کتاب‌های آموزشی کودکان، به‌ویژه کتاب‌های آموزش الفبا، نقش بنیادین در شکل‌گیری نخستین تجارب یادگیری کودکان دارند. در این میان، بیان بصری به‌عنوان ابزاری قدرتمند برای جذب توجه، انتقال مفاهیم و تسهیل فرایند یادگیری عمل می‌کند.

کتاب «آ اول الفباست» اثر نورالدین زرین کلک، از آثار شاخص و تأثیرگذار در حوزه کتاب‌های آموزشی کودکان محسوب می‌شود که علاوه بر کارکرد آموزشی، از نظر زیبایی‌شناسی و بیان بصری نیز دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است. این کتاب با استفاده از رنگ‌های گرم و شاد، فرم‌های ارگانیک، نمادهای فرهنگی ایرانی، سلسله مراتب بصری متعادل و رابطه‌ی تعاملی متن و تصویر، نقش مؤثری در تسهیل یادگیری الفبا ایفا می‌کند. یکی از یافته‌های برجسته، استفاده‌ی گسترده از رنگ‌های گرم مانند قرمز، نارنجی و زرد در صفحات مختلف است که با تحریک احساسات مثبت کودکان، توجه آن‌ها را به حروف اصلی جلب می‌کند. این انتخاب رنگی، که ریشه در سنت‌های بصری ایران دارد، با اصول روان‌شناسی کودک هم‌راستا بوده و با ایجاد کنتراست مناسب، حافظه‌ی بصری را تقویت می‌کند.

به عبارتی دیگر، زرین کلک با آگاهی از نیازهای شناختی کودکان، از رنگ به‌عنوان ابزاری آموزشی و فرهنگی بهره برده است. فرم و ساختار بصری نیز نقش مهمی در موفقیت این اثر ایفا کرده است. استفاده از خطوط منحنی و اشکال ارگانیک، مانند آنچه در تصویر پرندگان یا گل‌ها دیده می‌شود، تخیل کودکان را تحریک کرده و ادراک

بصری را تسهیل می‌کند. این رویکرد، که از طبیعت ایرانی الهام گرفته شده، یادگیری را از حالت انتزاعی به تجربه‌ای ملموس تبدیل می‌کند. نمادهای فرهنگی ایرانی، از جمله گل و مرغ، اسلیمی و کاشی‌کاری، بخش جدایی‌ناپذیری از هویت بصری این کتاب را تشکیل می‌دهند (جدول ۱). این یافته نشان می‌دهد که زرین کلک با استفاده از میراث فرهنگی، آموزشی خلاقانه ارائه داده است. بنابراین، می‌توان گفت که بیان بصری کتاب «آ اول الفباست» با تکیه بر اصول روان‌شناسی کودک، میراث فرهنگی ایران، و نوآوری در طراحی، نه تنها یادگیری الفبا را تسهیل می‌کند، بلکه هویت فرهنگی را نیز تقویت می‌کند.

منابع

- افروزی، محسن، اعظم‌کنیری، آتوسا، و حسن‌پور، محسن. (۱۴۰۳). ساختار بصری تایپوگرافی پوستریهای نسل چهارم و پنجم طراحان گرافیک ایران از منظر ادراک دیداری گشتالت. *کیمیای هنر*، ۱۲(۴۹)، ۹۷-۱۱۸.
- دلفانی ارکسی، پروانه، و بنی اردلان، اسماعیل. (۱۴۰۰). مقایسه قواعد بصری حاکم بر طراحی در نگارگری ایرانی - اسلامی با قواعد بصری منتج از نظریه ابصار ابن هیثم. *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۳۶، ۱۲۹-۱۶۱.
- زرین کلک، نورالدین. (۱۳۹۲). *آ اول الفباست*. نشر آشار.
- زنجابری، امیرحسین. (۱۴۰۲). دگردیسی بصری خلاق در کتاب‌های تصویری کودک: بر اساس مدل ایده‌یابی اسکمپر. *رهپویه هنرهای تجسمی*، ۶(۲)، ۶۱-۷۵.
- شمیلی، فرنوش، و مطلع‌می، لعلیا. (۱۴۰۲). مطالعه آثار تصویرگران کتاب کودک دهه ۴۰ در ایران بر اساس قوانین و اصول ادراک دیداری (مطالعه موردی: آثار تصویرگری مثقالی و زرین کلک). *مبانی نظری هنرهای تجسمی*، ۸(۱)، ۱۱۷-۱۳۳.
- صاحبی، سیما، امامی، مونا، و علیزاده اسکوئی، پیمان. (۱۴۰۲). تحلیل تصویرسازی کتاب‌های الفباآموز در ایران (دهه ۶۰ تا به امروز) برای کودکان شش و هفت سال مبتنی بر دیدگاه رشدی-شناختی ژان پیاژه. *فصلنامه مطالعات هنر*، ۲(۳)، ۳۷-۷۱.
- صادقی، سیده آتنا، و عسلی، زهرا. (۱۴۰۳). تحلیل ساختاری تغییرات طراحی حروف کتاب‌های اول تا پنجم ابتدایی آموزش و پرورش ایران در سال ۱۴۰۰. *رهپویه هنرهای تجسمی*، ۷(۲)، ۱۲۱-۱۴۸.
- طاهری، علیرضا، و صادقی، سحر. (۱۳۹۹). نقد و بررسی کتاب طراحی و ارتباطات بصری: رهیافتی بر روش‌شناسی بصری. *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۲۰(۷۸)، ۲۰۵-۲۲۳.
- عرب، زینب، و حسن‌پور، محسن. (۱۴۰۲). مطالعه‌ی نقوش چاپ سنگی دوره قاجار و تأثیر آن بر گرافیک معاصر ایران (نورالدین زرین کلک). *پنجمین کنفرانس بین‌المللی و ششمین کنفرانس ملی عمران، معماری، هنر و طراحی شهری*.
- قاینی، زهره. (۱۳۹۰). *تصویرسازی کتاب‌های کودک: تاریخ، تعاریف و گونه‌ها*. تهران: موسسه تحقیقات تاریخ ادبیات کودکان ایران.
- قربانی، نجمه، و ایزدی، سهیلا. (۱۴۰۰). ارزیابی تصویرسازی آموزشی با بهره‌گیری از تصاویر گرافیکی بر روی پوشاک کودکان. *پیشرفت‌های نوین در روانشناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش*، ۴۱(۴)، ۱۹۱-۲۰۳.
- کلاه‌کج، منصور. (۱۴۰۲). مقایسه تطبیقی دو امر بصری تصویرسازی و عکاسی در تأثیرگذاری بر تفکر خلاقه کودک. *مبانی نظری هنرهای تجسمی*، ۸(۲)، ۱۳۰-۱۴۴.
- لاری، مریم، و لطفی، فرزانه. (۱۳۹۵). *نشانه - معناشناسی تصویری در منتخب آثار هنرمندان معاصر نورالدین زرین کلک*، فرشید مثقالی و علی‌اکبر صادقی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی - دانشکده هنر و معماری.
- مجرد، حجت. (۱۴۰۳). *پایه نشانه کتاب اول: مبانی نظری برای مدرسین، دانشجویان و هنرجویان*. کتابسرای میردشتی.

همتی، رقیه، و مهدی زاده، سمیرا. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل صورت و معنای اشعار کتاب فارسی هفتم دوره متوسطه اول. هشتمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران، تهران.

Nikolajeva, M., & Scott, C. (2006). *How picturebooks work*. Routledge.

Salisbury, M., & Styles, M. (2020). *Children's picturebooks: The art of visual storytelling* (2nd Edition). Laurence King Publishing.

Sezer, Ş. İ., Dinç, F. Y., & Doğan, N. (2021). Investigation of the effect of reading illustrated children's books with and without using the visual on 60-72 months children's creativity. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 422-436.

Wu, Z. (2024). Modern trends in the development of the art of children's book illustration. *Journal of Aesthetic Education*, 58(3), 107-123.

